

УДК 343.4(477)

А.С. ЗАЛЕСЬКА, Харківський національний університет внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ОТРИМАННЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Ключові слова: криміналізація, соціальна обумовленість криміналізації, порушення права на отримання освіти

З прийняттям Кримінального кодексу України 2001 р. законодавець вперше поставив питання про криміналізацію значної кількості діянь, які раніше злочинними не визнавалися: наприклад, була встановлена відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною, за цілу низку посягань проти довкілля чи злочинів з використанням обчислювальної техніки. Тим самим була визнана, по-перше, особлива важливість окремих суспільних відносин, по-друге, недостатність їх захисту та гарантування виключно іншими засобами правової охорони, ніж кримінально-правовими, та, по-третє, необхідність посилення державного переслідування окремих суспільно небезпечних діянь. Серед таких нововведень кримінального закону стала ст.183, що вперше за всю історію розвитку кримінального законодавства нашої держави передбачила відповідальність за порушення права на отримання освіти в Україні, хоча важко говорити про те, що проблеми з отриманням освіти в нашій державі виникли тільки на початку цього століття, що й обумовило необхідність його кримінально-правової охорони.

Слід відзначити, що проблемі кримінально-правової охорони права на отримання освіти взагалі майже не приділялась увага серед теоретиків кримінального права, хоча окремі аспекти цієї проблеми висвітили у своїх роботах П.П. Андрушко, М.В. Анчукова, М.І. Бажанов, П.С. Берзін, Ю.І. Дем'яненко, Є.Є. Захаров, О.М. Красіков, С.Я. Лихова,

М.М. Малєіна, В.В. Назаров, П.М. Рабінович, З.В. Ромовська, А.В. Серебреннікова, Р.О. Стефанчук, Н.В. Устименко, М.І. Хавронюк, С.В. Хилюк. Що ж стосується вивчення питання причин криміналізації порушення права на отримання освіти як вихідного положення в розумінні природи даного злочину, а відповідно – правильного підходу до його кваліфікації та розкриття його обов'язкових ознак, то вказане питання взагалі не було окремо розроблено.

Тому метою цієї статті є загальна характеристика соціальної обумовленості криміналізації порушення права на отримання освіти в Україні, що є необхідною передумовою розкриття змісту даного суспільно небезпечного посягання.

Під соціальною обумовленістю криміналізації діяння слід розуміти причинно-наслідковий зв'язок між цим діянням та його достатньо істотним негативним впливом на суспільні відносини, у результаті чого законодавець має підстави для включення такого діяння до переліку суспільно небезпечних, тобто для його криміналізації.

Криміналізація як процес віднесення тих чи інших дій (бездіяльності) до злочинних, за своєю суттю, є кінцевою реакцією законодавця на потребу та необхідність у кримінально-правовому захисті від конкретного суспільно небезпечного посягання, що виникли в суспільстві. Завжди криміналізація є саме соціальною необхідністю, важливою для суспільства в конкретний історичний період його розвитку. У протилежному випадку криміналізація є зловживанням, необдуманим, нічим не обґрунтованим рішенням законодавця, яке додатковий раз обмежує права та свободи своїх громадян. Дійсно, як не раз відзначалось у роботах спеціалістів у сфері криміналізації діянь, держава не може просто так записати те чи інше діяння до розряду злочинних, тобто суспільно небезпечних [1, с.48]. Для цього державі необхідні суттєві підстави; тож вивчення природи соціальної обумовленості криміналізації права на отримання освіти дозволить упевнитися, що кримінально-правова охорона права на отримання освіти в Україні є достатньо обґрунтованою.

Соціальна обумовленість криміналізації, по суті, є причинно-наслідковим зв'язком між суспільно небезпечним характером діяння та його криміналізацією. Однак, не слід розглядати питання соціальної обумовленості криміналізації діяння так прямолінійно, оскільки окремо слід приділити увагу його філософській складовій, а також деяким теоретичним аспектам криміналізації взагалі.

Достатньо точно вираження філософської складової криміналізації діяння виклав С. Будзинський: «Усе те, що входить до кола діяльності держави, можна звести до двох завдань: держава повинна сприяти всьому тому, що співпадає з її сутністю, та протидіяти тому, що суперечить їй» [2]. Таким чином, держава криміналізує ті діяння, які так чи інакше можуть негативно вплинути на її нормальний розвиток відповідно до принципів, закріплених у нормативно-правових актах, та боротися з якими будь-якими іншими методами правового впливу не видається за можливе. Тож оскільки Конституція України у статті 53 проголошує, що кожен має право на отримання освіти [3], дане право людини є основоположним та важливим для нормального розвитку української держави. На підтвердження цього Закон України «Про основи національної безпеки України» передбачає, що одним із пріоритетів національної безпеки України є гарантування конституційних прав та свобод людини та громадянина (ст.6) [4], серед яких є й право на отримання освіти. Також однією із загроз національній безпеці цей Закон називає зниження можливостей отримання якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства (ст.7) [4].

Дані нормативні акти вказують на особливе значення освіти у становленні незалежної України як важливого ресурсу для покращення життя людей. Можливість кожної людини на території України отримати доступну, якісну, таку, що відповідає світовим стандартам, освіту – це одне із найважливіших завдань, які підлягають вирішенню представниками влади та органів місцевого самоврядування по всій країні. Тож із вищевикладеного можна зробити висновки, що порушення можливості отримання освіти може суттєво вплинути на основи національної безпеки України, а

як результат – поставити під загрозу нормальний розвиток суспільства, оскільки освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства та держави, відповідно до Закону України «Про освіту» [5].

Однак питання криміналізації порушення права на отримання освіти в Україні не можна зводити лише до суперечності даного порушення основним принципам українського законодавства. Питання криміналізації є дуже складним, і для правильного розкриття соціальної обумовленості криміналізації права на отримання освіти необхідно також вивчити й інші фактори, оскільки чомусь законодавець вдався в цьому випадку саме до кримінально-правового захисту як найбільш суворого його виду.

Питання криміналізації діянь вивчалися в різні часи спеціалістами кримінального права та кримінології в усьому світі. Так, основи вчення про передумови та причини криміналізації, а також позиція про те, що зарахування тих чи інших діянь до переліку злочинів не може ґрунтуватися на випадковості або лише нічим не підтвердженій волі законодавця, були закладені ще Чезаре Беккарія у його вченні «Про злочини та покарання» [6]. Головним постулатом цього автора була теза про те, що криміналізація того чи іншого діяння повинна носити зважений характер, що, звичайно, є актуальним і сьогодні.

У подальшому вивченні проблеми криміналізації склалося декілька різних точок зору на дане питання в контексті причин криміналізації, її соціальної обумовленості. Так, найбільш популярна позиція полягала в тому, що головна причина криміналізації – це суспільна небезпека того чи іншого діяння [1, с.52–53; 7, с.16]. Дійсно, суспільна небезпека – це головна ознака будь-якого злочину, без наявності якого діяння взагалі не можна криміналізувати. Однак, у чому полягає мірило суспільної небезпеки? Як встановити, що порушення права на отримання освіти, за певних умов, визначених у Кримінальному кодексі, необхідно вважати саме злочином, а не, наприклад, проступком? Тому питання криміналізації діянь не можна розглядати настільки прямолінійно, посилаючись лише на його

го суспільну небезпеку як на соціальну обумовленість його криміналізації. Необхідно звернути увагу на складові процедури криміналізації діянь, оскільки держава не просто так вводить їх до переліку злочинів; це складний процес, що іноді займає роки.

Достатньо детально вчення про криміналізацію діянь, етапи криміналізації було розкрито в книзі «Основи кримінально-правової заборони: криміналізація та декриміналізація» В.М. Кудрявцева [8]. Важливим надбанням даної роботи була пропозиція застосування терміну «підстави криміналізації», який означав матеріальні та духовні процеси у житті суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей [8, с.204]. Тож кожне конкретне діяння може вважатися суспільно небезпечним, якщо воно ставить під загрозу нормальне існування тієї чи іншої суспільної цінності (тобто того, що визнається у конкретному суспільстві цінним, важливим).

Яку ж цінність являє собою освіта для сучасного суспільства?

Необхідно відзначити, що з кожним роком у більшості країн світу зростає рівень освіченості населення. У першу чергу, зрозуміло, збільшується кількість людей із вищою освітою (оскільки в більшості держав початкова та базова середня освіта взагалі є обов'язковими). Наприклад, у період з 2002 до 2005 року спостерігається збільшення охоплення населення завершеною вищою освітою з 1 до 6 % [9, с.5]. Необхідно також відзначити, що суттєва кількість соціологічних досліджень, проведених у другій половині ХХ ст., свідчать про те, що збільшення рівня освіченості населення – це не просто частина гуманітарної політики держави. Це також значний внесок у майбутній позитивний розвиток економіки країни. Як відзначав Брайан Саймон, у другій половині ХХ ст. у США навіть виникла теорія про те, що освіта є одним із найважливіших факторів соціальних перетворень, тобто теорія так званого «людського капіталу», на підставі якої будувалася політика у сфері освіти багатьох держав, у тому числі США, Великобританії та навіть у СРСР [10, с.15–16].

Однак з кожним роком у світі інтерес до освіти зростає не тільки з боку держави – усе

більше людей бажають отримати освіту або підвищити свій освітній рівень; суттєво зросло розуміння необхідності та цінності освіти для кожної окремої людини, для її нормального існування в сучасному суспільстві. Справа в тому, що в наш час за дуже швидко-го розвитку промисловості та технологій виникає необхідність у все більш кваліфікованих спеціалістах. А досягти достатнього рівня кваліфікації виключно за допомогою отримання практичних навиків, як це було можливо, наприклад, у середньовічному суспільстві за ремісничого виробництва, у сучасних умовах неможливо. Обов'язковим є отримання освіти, і чим складніша та діяльність, тим кращою повинна бути освіта. Як наслідок цього, при отриманні більш високого рівня освіти існує суттєва ймовірність отримання більш високооплачуваної та престижної роботи. Отже, освіта в сучасному світі для сучасної людини представляє суттєву, можна навіть сказати, одну з першочергових цінностей. І ця тенденція характерна також і для України.

Залишається визначити, яка об'єктивна необхідність змусила українську державу вдаватися саме до кримінально-правової охорони права на отримання освіти. Об'єктивна необхідність, за висновками В.М. Кудрявцева, може виражатися, наприклад, у несприятливій динаміці певного виду суспільно небезпечних діянь, розвитку нової групи суспільних відносин, міжнародно-правових зобов'язань держави тощо. Проте такий перелік не є вичерпним, й об'єктивна необхідність у кожному конкретному випадку криміналізації того чи іншого суспільно небезпечного діяння виражається у зовсім різних обставинах реальної дійсності життя суспільства.

У випадку з криміналізацією порушення права на отримання освіти такою об'єктивною необхідністю, по суті, виступили декілька факторів. По-перше, це суттєві зміни в суспільному житті, перехід до зовсім іншої форми суспільно-економічного життя – від держави з комуністичною ідеологією та плановою економікою до демократичної соціальної правової держави з ринковою економікою. Справа в тому, що під час перебування України в складі СРСР проблема отримання освіти не була гострою. Плановість мала міс-

це також і при встановленні кількості місць у навчальних закладах, робочих місць після отримання середньої спеціальної та вищої освіти: «У нашій країні склалася злагоджена система територіального та галузевого планування. Вона включає в себе довгострокове прогнозування розвитку галузі та регіону на 20 років... Планування народної освіти на рівні країни, республіки включається в загальну систему територіального та галузевого планування» [11, с.14]. Крім того, у той час не відбулося комерціалізації освіти всіх рівнів: не існувало приватних навчальних закладів, які самостійно могли визначати рівень плати за навчання, а державні та комунальні навчальні заклади не мали можливості надавати освітні послуги за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб. Отже у кожного громадянина колишньої Української РСР була реальна можливість отримати той рівень та вид освіти, який він бажав та міг отримати, враховуючи свої розумові та фізичні здібності.

Уже перше десятиріччя незалежності України охарактеризувалося суттєвим скороченням кількості дошкільних та професійно-технічних навчальних закладів, зменшенням кількості бюджетних місць у середніх спеціалізованих та вищих навчальних закладах. Так, за даними Державної служби статистики України, у 1991 р. в країні діяло 24400 дошкільних навчальних закладів, а вже у 2000 р. їх кількість знизилася до 16300, а кількість місць у них відповідно складала 2243000 та 1117000; кількість професійно-технічних навчальних закладів станом на 1991 р. складала 1215, а у 2000 р. – вже 970 [12]. Плата ж за навчання на комерційній основі була несумірна з доходами більшості населення країни. Таким чином, усе вищепераховане викликало ситуацію, коли отримання освіти, особливо дошкільної, середньої спеціальної та вищої, стало реальною проблемою більшості громадян України. А оскільки право на отримання освіти стало цінністю, яка отримала не зовсім сприятливі умови для своєї реалізації, то в окремих осіб, які займали відповідне службове становище в навчальних закладах, з'явився інтерес для зловживання своїми повноваженнями в контексті порушення права на отримання освіти для досяг-

нення своїх цілей. Оскільки, як тільки у когось з'являється можливість позитивно для себе використати чужу безвихідь, він обов'язково нею скористається. А коли така ситуація отримує масовий характер, то в такому випадку як раз і має місце «об'єктивна необхідність», що у сукупності із суттєвістю та суспільною небезпекою тієї шкоди, яку може нанести, й складає підставу криміналізації того чи іншого діяння. У даному випадку, криміналізації права на отримання освіти.

З урахуванням вищевикладеного, можна сказати, що соціальна обумовленість криміналізації права на отримання освіти в Україні виражається в наступних факторах:

- суттєва зміна соціально-економічної ситуації в країні, що спричинила не тільки погіршення об'єктивних умов для отримання освіти (як то, скорочення навчальних закладів, скорочення в них місць), але й суттєве зниження рівня життя працівників освіти (скорочення заробітної плати, скасування соціальних пільг тощо);

- підвищення інтересу до отримання освіти всіх рівнів у більшості населення країни через зміну в структурі народного господарства, ускладнення виробництва тощо; формування із права на отримання освіти суттєвої суспільної та особистої цінності для кожної людини;

- виникнення ситуації, коли в результаті першого та другого факторів виникає суспільна небезпека у вигляді зловживання можливістю створення рівних умов для отримання освіти особами з боку уповноважених представників навчальних закладів.

Таким чином, криміналізація діянь, пов'язаних з порушенням права на отримання освіти, стала послідовним та необхідним законодавчим рішенням, що й знайшло своє втілення у ст.183 Кримінального кодексу 2001 р.: кримінальній відповідальності стали підлягати незаконна відмова в прийнятті до навчального закладу всіх форм власності та незаконна вимога оплати за навчання в державних та комунальних навчальних закладах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальперин И. М. Уголовная политика и уголовное законодательство / И. М. Гальпе-

рин // Основные направления борьбы с преступностью / под ред. проф. И. М. Гальперина и проф. В. И. Курляндского. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 47–76.

2. Будзинский С. Начала уголовного права / Будзинский С. В. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru>.

3. Конституція України [прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28.06.1996 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

4. Закон України «Про основи національної безпеки України» : від 19.06.2003 р., № 964-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>.

5. Закон України «Про освіту» : від 25.05.1991 р., № 1060-ХП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1060-12>.

6. Чезаре Б. О преступлениях и наказаниях / Беккариа Чезаре [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/lib_sec/02_b/bek/karia3.html.

7. Фефелов П. А. Понятие и система прин-

ципов советского уголовного права / Фефелов П. А. – Свердловск : Средне-Уральское книжное изд-во, 1970. – 144 с.

8. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 302 с.

9. Карпенко О. М. Показатели уровня образования населения в странах мира: анализ данных международной статистики / О. М. Карпенко, М.Д. Бершадская, Ю. А. Вознесенская // Социология образования. – 2008. – № 6. – С. 4–20.

10. Саймон Б. Общество и образование / Саймон Б. ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. В. Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1989. – 200 с.

11. Рейдерман Ф. Д. Методологические вопросы планирования народного образования / Рейдерман Ф. Д. // Образование и повышение эффективности общественного труда : сб. науч. тр. – Свердловск, 1984. – С. 11–26.

12. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Залеська А. С. Соціальна обумовленість криміналізації порушення права на отримання освіти в Україні / А. С. Залеська // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 334–338 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12zacovu.pdf>

Проведено аналіз основних факторів, що обумовили криміналізацію порушення права на отримання освіти в Кримінальному кодексі України 2001 року. Розкрито соціальну обумовленість застосування законодавцем кримінально-правових засобів охорони права на отримання освіти в Україні.

***

Zallesskaya A.S. Соціальна обумовленість криміналізації порушення права на отримання освіти в Україні

Проведен анализ основных факторов, которые обусловили криминализацию нарушения права на получение образования в Уголовном кодексе Украины 2001 года. Раскрыта социальная обусловленность применения законодателем уголовно-правовых средств защиты права на получение образования в Украине.

***

Zallesskaya A.S. Social Conditionality of Criminalization of the Violation of the Right to Education in Ukraine

The article is devoted to the short analysis of the main factors that caused the criminalization of the violation of the right to education in the Criminal Code of Ukraine in 2001. It is revealed the social conditionality of the application by the legislator the criminal methods of the right to education protection in Ukraine.